

О. П. Кравчук – кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
відділу навчання географії та економіки
Інституту педагогіки НАПН України

**Проект «Концепція вивчення географії України в загальноосвітніх
навчальних закладах»**

«Метою шкільної географічної освіти є створення умов для розвитку учня як суб'єкта географічного пізнання, дослідника і творця власної особистості, свідомого громадянина України і миролюбно налаштованого жителя Землі на основі формування ключових і предметних географічних компетенцій»¹.

Географія – базовий світоглядний навчальний предмет у школі, який допомагає особистості учня навчитися комплексно аналізувати, моделювати і прогнозувати як природні, так і соціально-політичні явища на трьох рівнях узагальнення: локальному, регіональному і глобальному.

У змісті навчання географії гармонійно поєднуються наукові та метапредметні знання, що є запорукою розвитку когнітивної сфери особистості, формування в учнів системи сучасних інтегрованих знань про планету Земля та її зв'язки з Космосом, місце людини та спільнот в складній системі природних і соціальних взаємодій, місце власної особистості в історико-географічному контексті.

Отже, системне вивчення наукових основ географії в загальноосвітніх навчальних закладах забезпечує формування в учня

¹ Концепція географічної освіти в основній школі: проект / Інститут педагогіки НАПН України / За заг. ред. О. М. Топузова. – К. : Педагогічна думка, 2014. – 30 с. – URL:
http://undip.org.ua/structure/laboratory/geogr_ekon/proekt_konc_geogr_osv.pdf

наукової картини світу на міжпредметному рівні, а також є умовою для формування умінь комплексно досліджувати її.

Уточнення і поглиблення загальногеографічних знань, умінь і навичок, формування власної системи наукових суджень відбувається під час вивчення географії країни проживання. Можливість вивчення учнями різноманітних географічних явищ, процесів, феноменів, закономірностей на рівні місця проживання (локальний рівень) та порівняння характеристик прояву їх по території України (регіональний рівень) створює умови для критичного і обґрунтованого їх аналізу і порівняння.

Виховання у молоді почуття громадянської гідності, власної творчої позиції щодо зміцнення державності в Україні, ціннісного ставлення і піднесення Батьківщини як колиски свого роду, природних умов і ресурсів рідного краю, шанобливого ставлення до історико-географічної спадщини, утвердження себе як відповідального громадянина України – важливі орієнтири методичної роботи вчителя географії у час випробувань на соціальну зрілість українського народу.

Таким чином, географія України виступає важливою складовою шкільної географічної освіти². *Наскрізне удосконалення та поглиблення її змісту від початкової до старшої школи є запорукою організації якісного навчання і виховання в загальноосвітніх навчальних закладах задля забезпечення безпеки як окремого громадянина, так і Української держави.*

Але існує велика прірва між освітнім ресурсом науково-географічного знання і тією моделлю географії, яка транслюється у чинному змісті освіти. Запропонована Концепція вивчення географії України в загальноосвітніх навчальних закладах певною мірою має на меті стати першим кроком з подолання існуючого протиріччя.

² Кравчук О. П. Практикум з фізичної географії України : методичний посібник / О. П. Кравчук // Географія. – 2005. – № 11–12 (39–40). – С. 2–56.

В українському суспільстві знецінення освіти відбувається через філософію одномоментного прагматизму і вимірювання людських цінностей в грошовому еквіваленті, яка транслюється з усіх засобів масової інформації. Як результат – суспільство живе у розпіарених міфах, які на практиці зовсім не відповідають дійсності. Одним з них є впевненість у нібито масовому небажанні молоді вчитися й повної моральної деградації суспільства. Такі міфи насаджуються через засоби масової інформації, проникають у свідомість педагогів, змінюючи їхні фахові устремління з позитивних і життєстверджуючих – «сіяти розумне, добре вічне» – на песимістичні («навіщо так тяжко працювати, якщо все дарма»). Як наслідок, вже самі педагоги без сумніву несуть міфи як нібито суспільну цінність та реальність, чим безпосередньо масово впливають на свідомість підростаючого покоління, мимоволі пропагуючи хибні орієнтири, на фоні яких нормальна самостійна мисляча творча людина стає «білою вороною».

У молодого покоління вже непопулярними стали прислів'я і приказки, які віками були ціннісними орієнтирами й несли прагнення розвивати наступні покоління задля процвітання і розквіту роду людського: «Чого Івась не навчився, того й Іван не буде знати», «Знання за плечима не носити», «Де сила не зможе, там розум допоможе», «Вік живи – вік навчайся», «Здобудеш освіту – побачиш більше світу», «Два хитрих мудрого не переважають», «Світлий розум, щире серце у дорозі не спіткнуться», «Мудрим ніхто не вродився, а навчився», «Ліпше з розумним в пеклі, ніж з дурним у небі», «Хто не знає, той не сумнівається», «Розумний научить, а дурень намучить», «Живи своїм розумом, а не чужим», «Учений іде, а неучений слідом спотикається», «Від науки голова не болить», «Людина без книги, як риба без води», «Не перо пише, а розум», «Не кажи – не вмію, а кажи – навчуся», інші.

Важко уявити, що «нецікаві та зайві знання» могли б стати предметом заробляння деякими ділками від педагогіки шалених грошей на змісті навчання, який мав би присвоюватися учнем у школі.

Розроблена Концепція вивчення географії України в загальноосвітніх навчальних закладах (далі – КОНЦЕПЦІЯ) функціонує в правовому і ціннісному полі Конституції України, зокрема статей 23, 24 і 53 (див. додаток 1) та відповідає нормам міжнародного права, закладеним у європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод³ і Конвенції ООН про права дитини⁴.

Метою Концепції є створення умов для:

реалізації рівних конституційних прав і свобод громадян України в отриманні якісної географічної освіти та вільний розвиток своєї особистості у навчально-виховному процесі з географії в загальноосвітніх навчальних закладах;

наукового оновлення Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти⁵;

розроблення і експериментального апробування нової варіативної дидактичної моделі шкільної географії з урахуванням освітнього замовлення мешканців окремих громад;

розвитку дистанційної підтримки вчителів-новаторів, учнів-дослідників та розробників навчально-методичного забезпечення для вивчення географії України в загальноосвітніх навчальних закладах;

³ Україна ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 17 липня 1997 року. Див. документ за адресою: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004

⁴ Україна ратифікувала Конвенцію про права дитини 27 лютого 1991 року, однією з перших серед країн-членів ООН. Конвенція ратифікована майже всіма країнами світу, окрім США та Сомалі. Див. документ за адресою: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021

⁵ Див. постанову Кабінету міністрів України «Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти»: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-п>

розвитку методичної майстерності вчителів географії.

Мета Концепції конкретизується у *завданнях* різного рівня реалізації від загальнодержавного до місцевого (конкретного навчального закладу) та різного змісту – від загальнонаукового до особистісно значущого для кожного учасника навчально-виховного процесу.

Сьогодні показало, що *першочерговим завданням української освітньої системи* є виховання громадянина України, який з любов'ю до свого роду і Батьківщини готовий гідно боронити цілісність і незалежність України, розвивати себе і світ навколо себе заради утвердження державності, миру і злагоди, добросусідських стосунків в полікультурному середовищі.

Джерельна база розроблення нової варіативної дидактичної моделі шкільної географії досить потужна. Її складають універсальні закони діалектики, державне і соціальне освітнє замовлення, педагогічний досвід, теорія і практика пізнання, теорія змісту освіти, географія як наука, результати психолого-педагогічних і соціальних досліджень, практика суспільно корисного застосування у господарській діяльності підприємств та приватних домогосподарств природничо-наукових знань тощо (див. додаток 2 та змістові посилання). Це дозволяє науковцям, вчителям-експериментаторам і керівникам освіти на місцях створити свої унікальні умови для розвитку учнів у навчально-виховному процесі, урізноманітнення освітнього середовища та удосконалення методичної системи вчителів.

Системний підхід до вивчення і моделювання освітніх процесів передбачає керування принципами ноосферного пізнання:

дедуктивності;

емерджентності;

цілепокладання;

інтеграції знань.

Ця методологія забезпечує цілісність, системність, прогностичність, наукову сучасність й проектну цінність як предмету дослідження, так і його результатів. А також вона вказує на те, що все що стосується людських смислів та цінності є проблемою міждисциплінарної інтеграції ресурсів. Освітні процеси є відкритими системами, які перебувають у постійному русі. Вони надзвичайно чутливі до зовнішніх впливів. Тому освітні процеси мають розв'язуватися на метарівні, а точніше – на рівні людинознавства. І тут існує ще декілька надзвичайно важливих принципів:

- 1) *відсутність дрібниць;*
- 2) *принцип суб'єктності професійної діяльності (людиназнавець виступає суб'єктом власної професійної діяльності);*
- 3) *забезпечення прав людини, рівноправність усіх учасників навчально-виховного процесу;*
- 4) *максимальна індивідуалізація педагогічної діяльності;*
- 5) *спрямованість на розвиток людини.*

Керівники освіти та вчителі виступають головними носіями і трансляторами стандартів. Їхня майстерність впливає на якість нашого суспільства. Байдужість і декларативність в методичній роботі веде до виникнення деструктивних процесів в спілкуванні між громадянами і культурного занепаду в країні.

Визнаючи безперечну цінність Землі як колиски життя, **фундаментальними цінностями Концепції** ми визначаємо *Особистість* та *Освіту* як найперший і єдиний універсальний інструмент в формуванні та розвитку в людському індивіді Людини. Тому що ми – Люди, і щоб ми не робили, ми діємо з позиції людини і на благо людської земної цивілізації. Таким чином, *головним принципом педагогічної діяльності з реалізації Концепції виступає класичний гуманістичний принцип-гасло «Не нашкодь!»*.

Базовою моделлю сучасної освітньої системи України є *особистісно зорієнтована*, яка визнає унікальність розвитку кожної особистості, а відповідно, й необхідність диференціації та індивідуалізації навчання⁶.

Базова освітня парадигма висуває вимоги до загальної філософії спілкування у навчально-виховному процесі між її учасниками. Первинною з яких є шлях *гуманізації освіти*⁷, що означає:

створення психологічного клімату довіри між учителями й учнями;
забезпечення співробітництва в прийнятті рішень між усіма учасниками навчально-виховного процесу;

актуалізація мотиваційних ресурсів;

розвиток у вчителів особливих особистісних установок, найбільш адекватних гуманістичному навчанню;

допомога вчителям і учням в особистісному розвитку, тобто фаховий супровід.

Діяльнісний підхід є потужним інструментом для розроблення нової варіативної дидактичної моделі шкільної географії як функціональної системи. Узагальнено суть діяльнісного підходу полягає у застосуванні таких принципів:

1) *суб'єктності діяльності;*

2) *інтеріоризації;*

3) *динамічності, циклічності й технологічності діяльності;*

⁶ Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн.. 1. Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади. – К.: Либідь, 2003. – 280 с.; Якиманская И. С. Личностно ориентированное обучение в современной школе. – М.: Сентябрь, 1996. – 96 с.; Якиманская И. С. Личностно-ориентированное обучение в современной школе. – М.: Сентябрь, 2000. – 112с.; Хуторской А. В. Практикум по дидактике и методикам обучения / А. В. Хуторской. – СПб. : Питер, 2004. – 541 с.

⁷ Орлов А. В. Человекоцентрированный подход в психологии, психотерапии, образовании и политике (К 100-летию со дня рождения К. Роджерса) / А. В. Орлов // Вопросы психологии. – 2002. – № 2. – С. 64–84.

4) фіксації особливої психологічної реальності й соціокультурного опосередкування діяльності.

Щодо принципу суб'єктності діяльності. Основна діяльність, якою оволодіває і в якій проявляється, визначається та розвивається людина в шкільні роки – це навчальна діяльність, яка на певному проміжку становлення людини як суб'єкта пізнання стає провідною. Якість освоєння її визначає якість формування і розвитку інших специфічних видів діяльності. Тому розробникам нової варіативної дидактичної моделі шкільної географії доцільно гармонійно поєднувати логіку побудови географічного знання з логікою формування і функціонування орієнтувальної діяльності людини (= психіки) в розумінні й розв'язанні прикладних географічних задач відповідно до її вікових можливостей.

Навчальна діяльність – це дидактично багатофункціональна відкрита система, зміст і форма якої трансформуються залежно від суспільно-політичних та філософсько-педагогічних освітніх пріоритетів (об'єктивні фактори), але на користь інтересів конкретної особистості (гуманістичні фактори).

В психології навчальну діяльність характеризують так⁸:

- а) суспільна за своїм змістом;
- б) навчальна за функцією;
- в) є одним з шляхів реалізації єдності історичного і логічного у розвитку людської культури;
- г) виявляється у суб'єкта навчання й реалізується через виконання школярем відповідних дій;
- д) її структура відповідає загальній структурі діяльності, яка включає «два основних пласти компонентів: 1) потреба – задача, 2) мотиви – дія –

⁸ Давыдов В. В. Теория развивающего обучения / В. В. Давыдов. – М. : ИНТОР, 1996. – 544 с.

засоби – операції», що функціонують у таких планах діяльності: почуття (емоції), сприйняття, уява, мислення, увага, воля;

е) колективне виконання (групою дітей або всім класом);

є) «у процесі її здійснення школяр засвоює теоретичні знання».

Навчальна діяльність учня характеризується постійним розвитком (динамікою), який дозволяє на кожній сходинці навчання оволодівати новими, характерними для певної галузі знань видами діяльності. Зміст цих видів діяльності стає провідним змістом навчання учнів. Навчальна діяльність описується діяльністю як мінімум двох суб'єктів – вчителя і учня. Тому важливо щоб зміст навчання був цікавим не тільки учню, але і вчителю.

Виокремлюючи діяльність учня в колективній діяльності як певний індивідуальний процес з засвоєння і присвоєння знань, розширення власного досвіду під час вивчення конкретного шкільного предмета, ми переходимо у площину поняття «учіння». В. В. Давидов рекомендує використовувати його як інструмент для дослідження навчальної діяльності, у значенні «процес засвоєння».

Ключовим поняттям діяльнісного учіння є поняття «суб'єкт діяльності». Для успішного освоєння учнями основ природничо-наукового пізнання та системою географічного знання необхідно створити умови для розвитку учня на двох рівнях суб'єкта діяльності:

перший – *суб'єкт практичної (предметної) діяльності;*

другий – *суб'єкт рефлексивної (над-предметної) діяльності.*

Принцип інтеріоризації (П. Я. Гальперін, О. М. Леонтьєв) як фундамент діяльнісного підходу в навчанні передбачає особистісну адаптацію кожним учнем змісту освіти, вироблення на цій основі індивідуального стилю пізнання географічних об'єктів (когнітивного стилю – М. О. Холодная), дослідження і формування власної наукової картини світу. Досягти таких результатів можливо тільки організувавши навчання як осмислену предметну діяльність (О. М. Леонтьєв), тобто

навчально-виховний процес має набути ознак неформальності, осмисленої відповідальності за власне учіння, організації колективної та індивідуальної рефлексії, усвідомлення кожним учнем проблеми, мети, задач, процесу і результатів співробітництва тощо (залежно від вікової групи).

Принцип динамічності, циклічності й технологічності навчальної діяльності вказує на важливість подолання учнями навчальних бар'єрів⁹, що спонукатиме їх до розвитку власної навчальної діяльності та освоєння певної культури мислення.

Кожна фаза навчальної діяльності передбачає свій бар'єр:

орієнтувальна фаза – *інформаційний бар'єр*;

фаза програмування – *структурно-інформаційний бар'єр*;

фаза реалізації програми – *предметно-перетворюючий бар'єр*;

контрольно-коригувальні дії супроводжуються *бар'єром неузгодженості*.

У початковій школі ці характеристики простежуються більш дискретно, ніж в старшій школі (хоча навчальна діяльність і вважається провідним видом діяльності поряд з ігровою) – коли навчальна діяльність вже є базою для входження в один з видів професійної діяльності і учень вже є самостійним в її організації.

Еволюція учня як суб'єкта вивчення географії України відбувається за рахунок розширення особистого досвіду географічного пізнання країни проживання на рівнях від локального до регіонального та збагачення досвіду рефлексивної діяльності.

⁹ *Навчальні бар'єри* – це універсальні й постійні атрибути учіння, що обмежують вільний рух діяльності, відіграють вирішальну роль у конструюванні та динамізації вивчення шкільного предмету (в нашому випадку – географії), а отже, і у структуруванні змісту навчання.

Оволодіння учнем рефлексивною діяльністю, уміннями її організувати й реалізувати відбувається на його досвіді маніпуляції з предметами і роботи з поняттями, перебуваючи суб'єктом різних видів діяльності. А відтак, необхідною умовою розвитку суб'єкта рефлексивної діяльності є важливе надбання особистості учня – *особистий досвід пізнання*.

Пропедевтикою системного вивчення географії України (початкова школа) є отримання окремих відомостей про територію проживання, складові природи та характеристики доступних до сприйняття на рівні маніпуляції або споглядання природних об'єктів і явищ, набування досвіду орієнтування на місцевості у власній практичній діяльності та первинній систематизації цих знань для подальшого використання їх під час навчання в основній та старшій школі.

В основній школі провідною ідеєю навчання є: *наука (географія) – один із способів пізнання світу і себе в ньому*.

Методична робота спрямовується на забезпечення розкриття абстрактного образу рідної країни, наповнення географічної (картографічної) моделі України змістом та інтеріоризацію пережитої в емоціях наукової картини знань про неї. На уроках та у позаурочній роботі з географії України відбувається цілеспрямоване уточнення і поглиблення загальногеографічних знань, умінь і навичок учнів та створюються умови для формування власної системи наукових суджень.

Провідним видом навчальної діяльності в основній школі під час освоєння основ наук є *практично-дослідна діяльність*¹⁰.

¹⁰ *Практично-дослідна діяльність (ПДД)* – форма інтелектуальної активності людини, найбільш характерна традиція природничо-наукового пізнання, що виникла, змінюється і удосконалюється разом з розвитком наукового товариства, спрямована на подолання бар'єрів, які заважають досягти особисто значущої дослідницької мети (О. П. Кравчук, 2011 р.).

Для успішного сприйняття, застосування і здобування науковогеографічних знань про Україну, інтеграцію їх зі знаннями з інших галузей пізнання (зоології, історії тощо) необхідно створити умови для розширення арсеналу сформованих в початковій школі базових загальнонавчальних умінь. Поряд з умінням вчитися має з'явитися *уміння досліджувати* – новоутворення, якість якого і буде характеризувати міру психологічного розвитку особистості учня в організованому нами навчально-виховному процесі.

Розвиток дослідницьких умінь забезпечує евристичність, софійність та особистісну цінність учіння, виступає базою формування наукового світогляду випускників загальноосвітніх навчальних закладів.

Реалізація задекларованої в державних документах *профілізації в старшій школі* (на думку пересічних громадян сільських районів Житомирщини і Черкащини) має проявлятися у забезпеченні ґрунтовної професійної орієнтації учнів та створенні умов для отримання однієї з актуальних для місцевості проживання спеціальностей. З цим необхідно погодитися, тому що зміст навчання має відповідати і задовольняти потреби основних замовників і користувачів.

Освітнє замовлення має визначати варіативну частину змісту дидактичної моделі вивчення географії України в старшій школі на певній території країни.

Таким чином, для розроблення суспільно корисних моделей навчання необхідно започаткувати проведення вивчення освітніх потреб населення на рівні місцевих громад і розробити методологію максимальної «варіатизації» навчання в профільній школі.

Актуальною для сучасного українського світобуття наскрізною змістовою лінією що інтегрує знання, уміння і навички в систему власних поглядів та переконань та наділяє випускника загальноосвітнього навчального закладу практичною природознавчою компетентністю є *природоохоронна*.

Природне середовище – невід’ємна умова нашого життя і функціонування суспільного виробництва. Воно є необхідним середовищем існування людини і джерелом потрібних їй ресурсів. Людська діяльність перетворює природне середовище. Зміни під впливом господарської діяльності руйнують рівновагу, що склалась за тривалий період природного розвитку. Ускладнення природо-господарських зв’язків та всезагальна капіталізація життя викликають необхідність регулювання їх. З цією метою в Україні сформована система природоохоронної діяльності. Робота системи забезпечується економічними, правовими, науковими і виховними чинниками. Ефективність системи природоохоронної діяльності залежить не тільки від якості відповідного законодавства, але і від рівня прояву свідомої природоохоронної поведінки у населення, що є важливим ресурсом забезпечення фундаментальних життєвих потреб суспільства у здоровому навколишньому середовищі.

Базовим рівнем природоохоронної діяльності населення є сформованість знань з проблеми на рівні понять і алгоритмів дій у стандартних ситуаціях. Цей рівень дозволяє людині розширювати і поглиблювати природоохоронні знання на нових ступенях здобування освіти, виявляти власну компетентність через адекватні дії щодо природи та прогнозування поліпшення якості життя на території проживання, як у фаховому середовищі, так і буденному житті.

Існуючі на сьогодні в Україні спроби виховання у населення країни ціннісного ставлення до оточуючого середовища та його раціонального і безпечного використання через «екологізацію змісту освіти» не дали поки що суттєвих результатів. Навпаки, цей підхід стає все дедалі декларативним і формальним, що знецінює саму ідею. Унікальність шкільної географії як полідисципліни та географії України як особливого предмету пізнання розкриваються і в тому, що саме в полі її змісту можна реалізувати *природоохоронне виховання населення.*

Отже, наскрізна організація вивчення географії України в загальноосвітньому навчальному закладі є поліпредметною і загальнодержавною проблемою. Розглядаючи її у розвитку від пропедевтичної ланки до професійно зорієнтованої ми можемо реалізувати її потужний потенціал розвитку особистості учня у навчанні і особистості вчителя географії як інтелектуального лідера громади¹¹ (рушійною силою та фундатором визначення освітніх потреб і ресурсів розвитку місцевих громад).

¹¹ Кравчук О. П. «Україна на світанку відродження» – URL: <http://blogs.korrespondent.net/blog/events/3524063/>

ДОДАТКИ

Додаток 1

Виписка з Конституції України¹²

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

{Офіційне тлумачення положення статті 24 див. в Рішенні Конституційного Суду № 9-рп/2012 від 12.04.2012}

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

¹² Постійна адреса документа: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

{Офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 див. в Рішенні Конституційного Суду [№ 5-рп/2004 від 04.03.2004](#)}

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Додаток 2

Корисна література

(для дослідників, розробників та вчителів-експериментаторів)

Абдульханова-Славская К. А. Философско-психологическая концепция С. Л. Рубинштейна: к 100-летию со дня рождения / К. А. Абдульханова-Славская, А. В. Брушлинский; отв. ред. Е. А. Будилова. – М. : Наука, 1989. – 248 с.

Аксёнов Г. П. История науки как предмет исследовательской деятельности школьников / Г. П. Аксёнов // Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – С. 442–450.

Альтов Г. Найти идею. Введение в теорию решения изобретательских задач / Г. С. Альтшуллер; отв. ред. А. К. Дюнин. – Новосибирск : Наука, АН СССР, Сиб. отделение, 1986. – 209 с. – (Сер. «Наука и технический прогресс»). – Библ. : С. 208-209.

Альтов Г. Творчество как точная наука теория решения изобретательских задач / Генрих Альтшуллер. – Петрозаводск : «Скандинавия» изд. офиц. Фонда Г. С. Альтшуллера, 2004. – 203 с. – Библ. : С. 202–203.

Андреев В. И. Эвристика для творческого саморазвития / В. И. Андреев – Казань, 1994. – 246 с.

Ариевич И. М. Вклад П. Я. Гальперина в теорию деятельности: интегральный подход к обучению и развитию / И. М. Ариевич // Вопросы психологии. – М., 2002. – № 5. – С. 50–59.

Байбара Т. М. Формування дослідницьких умінь на уроках природознавства / Тетяна Байбара // Початкова школа. – 1987. – № 2. – С. 30–34.

Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах) / Г. О. Балл. – Житомир: Волинь, 2008. – 231 с.

Балл Г. О. Про психологічний зміст особистісної свободи / Г. О. Балл // Педагогіка і психологія. – 1996, № 3. – С. 18–26.

Библер В. С. Мышление как творчество (Введение в логику мысленного диалога) / В. С. Библер. – М.: Политиздат, 1975. – 399 с.

Богоявленская Д. Б. Развитие детской одаренности: лекция от 25 мая 2015 г. – URL: <http://rideo.tv/video/49967/>

Богоявленская Д. Б. Психология творческих способностей / Д. Б. Богоявленская. – Самара : Федоров, 2009. – 414 с. – Библ. : С. 392–414. – (Психологический институт РАО).

Болотов В. А. Проектирование профессионального педагогического образования / В. А. Болотов, В. И. Слободчиков и др. // Педагогика. – 1997, № 4. – С. 66–68.

Бондаренко М. Ф. Основи системології : [навчальний посібник] / М. Ф. Бондаренко, К. О. Соловйова, С. І. Маторін. – Х. : ХТУРЕ, 1998. – 118 с.

Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение / А. В. Брушлинский. – М. : Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 1996. – 392 с.

Вернадський В. І. Вибрані твори / В. И. Вернадский. – К. : Видавництво «Наукова думка», 1969. – 440 с.

Вознюк О. В. Неперервна освіта як провідна тенденція сучасного світу / О.В. Вознюк // Андрагогічний вісник. – 2012. – Вип. 1. – С. 50-57.

Вознюк О. В. Теоретико-методологічні засади розвитку особистості педагога в умовах цивілізаційних змін : автореф. дис. ... докт. пед. наук : 13.00.01 / Олександр Васильович Вознюк ; Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, 2014. – 47 с.

Вознюк О. В. Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід : [монографія] / О. В. Вознюк, О. А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 684 с.

Волощук І. С. Науково-педагогічні основи формування творчої особистості / І. С. Волощук. – К. : Пед. Думка, 1998. – 160 с.

Гальперин П. Я. Введение в психологию : [учебное пособие для вузов] / П. Я. Гальперин. – М. : Книжный дом «Университет», 1999. – 332 с.

Гальперин П. Я. Лекции по психологии : [учебное пособие для студентов вузов] / П. Я. Гальперин. – М. : Книжный дом «Университет»: Высшая школа, 2002. – 400 с.

Гончаренко С. У. Гуманітаризація загальної середньої освіти. Проект концепції / С. У. Гончаренко, Ю. І. Мальований. – К. : АПН України, 1994. – 36 с.

Гузик М. П. Особистісно орієнтована дидактична система загальноосвітньої школи / М. П. Гузик // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні: 1992–2002. – Ч. 1. – Харків : ОВС, 2002. – С. 393–410.

Гуманізація процесу навчання в школі : Навчальний посібник / [Ю. І. Мальований, О. В. Матвієнко, Л. Л. Момот та ін.]; за ред. С. П. Бондар. – 2-е вид., доповн. – К. : Стилос, 2001. – 256 с.

Дробноход М. І. Концептуальні основи мислення та здібностей людини будувати гармонійні відносини з природою / М. І. Дробноход, Ф. В. Вольвач, С. І. Іващенко. – К. : МАУП, 2000. – 76 с.

Зимняя И. А. Педагогическая психология 6 учебн. для вузов / И. А. Зимняя. – 3-е изд., пересмотр. – М : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2010. – 448 с.

Качинський А. Б. Екологічна безпека України: системний аналіз перспектив покращення / А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2001. – 312 с.

Конструктивна географія та раціональне використання природних ресурсів: науковий збірник. Випуск 3. – Київ, 2013. – 100 с. – URL: <http://www.info.ecotour.com.ua/dok/zbirnik032013.pdf>

Корсакова О. К. Зміст сучасної шкільної освіти: Дидактичний аспект / О. К. Корсакова, С. Е. Трубачева. – К. : ФАДА, ЛТД, 2003. – 56 с. – Бібл.: С. 51–52.

Кравчук О. П. Деякі проблеми й перспективи шкільного підручникотворення на основі особистісно орієнтованої парадигми навчання / Ольга Кравчук // Географія та основи економіки. – 2006. – № 6 (56). – С. 10–13.

Кравчук О. П. Дидактичні засади практично-дослідної діяльності учнів основної школи у процесі вивчення природничих предметів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.09 / Ольга Павлівна Кравчук. – К., 2011. – 319 с.

Кравчук О. П. Посилення практичної та суспільної цінності змісту шкільної географії / Ольга Кравчук // Географія та основи економіки в школі. – 2003. – № 4 (34). – С. 43–44.

Кравчук О. П. Практикум як одна з форм організації навчального процесу з географії України / О. П. Кравчук // Зміст і технології шкільної

освіти. Матеріали звітної наук. конф. Інституту педагогіки АПН України 25–26 бер. 2003 р.. – К. : Пед. думка, 2003. – Частина II. – С. 20–21.

Кремень В. Г. Зміст освіти й дидактична стратегія / В. Г. Кремень // Учитель. – 1999, № 11–12. – С. 30–35.

Кремінь В. Філософія національної ідеї. Людина. освіта. Соціум. / Василь Кремінь. – К.: Грамота, 2007. – 576 с.

Крисаченко В. С. Екологія. Культура. Політика: Концептуальні засади сучасного розвитку / В. С. Крисаченко, М. І. Хилько. – К. : «Знання», 2001. – 598 с.

Леонтович А. В. Проектирование исследовательской деятельности учащихся : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.13 / Александр Владимирович Леонтович. – М., 2003. – 210 с.

Маслоу А. Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу; пер. с англ. А. М. Татлыбаева. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.

Моляко В. О. Психологія творчості та обдарованості: нові рубежі теорії і практики / В. О. Моляко // Обдарована дитина. – 2007. – № 7. – С. 2–3.

Мухина В. С. Психологический смысл исследовательской деятельности для развития личности / В. С. Мухина // Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – С. 24–43.

Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті. – К. : Шкільний світ, 2001. – 24 с.

Обухов А. С. Исследовательская позиция по отношению к миру, другим, себе / А. С. Обухов // Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – С. 76–77.

Паламарчук В. Ф. Школа учит мыслить : [пособие для учителей] / В. Ф. Паламарчук. – М. : Просвещение, 1987. – 208 с.

Петровская Л. А. Общение – компетентность – тренинг : Избранные труды / Л. А. Петровская. – М. : Смысл, 2007. – 687 с.

Петровский В.А. Субъектность: новая парадигма в образовании //Наука и образование. – 1996, № 3. – С. 100–105.

Поддьяков А. Н. Методологические основы изучения и развития исследовательской деятельности / А. Н. Поддьяков // Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – С. 51–58.

Прокофьева Л. Б. Технология организации и сопровождения поисковой деятельности – путь творческого развития ученика и учителя / Л. Б. Прокофьева // Исследовательская деятельность учащихся в современном образовательном пространстве. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – С. 184–189.

Пьер Терьяр де Шарден Феномен человека: преджизнь, жизнь, мысль, сверхжизнь // Перевод и примечания Н. А. Садовского. – М. : «Прогресс», 1965. – URL: http://www.koob.ru/chardin/fenomen_4eloveka

Савенков А. И. Одаренные дети в детском саду и школе: Учебн. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / А. И. Савенков. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 232 с. – URL: http://www.koob.ru/savenkov_a_i/

Савченко О. Я. Уміння вчитись як ключова компетентність загальної середньої освіти / О. Я. Савченко // Компетентісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи; ред. О. В. Овчарук. – К. : «К.І.С.», 2004. – С. 34–36. – (Бібліотека з освітньої політики).

Сластенин В. О. Рефлексивная культура и профессионализм учителя / В. О. Сластенин // Педагогическое образование и наука. – М., 2005. – № 3. – С. 37–42.

Слободчиков В. И. Антропологический смысл исследовательской работы школьников / В. И. Слободчиков // Исследовательская

деятельность учащихся в современном образовательном пространстве. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – С. 16–23.

Слободчиков В. И. Выявление и категориальный анализ нормативной структуры индивидуальной деятельности / В. И. Слободчиков // Вопросы психологии. – М., 2002. – № 2. – С. 42–51.

Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. / П. Сорокин // Общ. ред., сост. и предисл. А. Ю. Соколова : Пер. с англ. — М.: Политиздат, 1992. — 543 с.

Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний (психологические основы) / Н. Ф. Талызина. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 345 с. – URL: http://www.koob.ru/talizina_n_f/

Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х. Хекхаузен; научн. ред. пер. Б. М. Величковский, Д. А. Леонтьев. – СПб. : Питер; М. : Смысл, 2003. – 860 с.

Холодная М. А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума / М. А. Холодная. – СПб. : Питер, 2004. – 384 с. – (Серия «Мастера психологии»).

Цофнас А. Ю. Теорія систем і теорія пізнання / А. Ю. Цофнас. – Одеса : Астропринт, 1999. – 308 с.

Цукерман Г. А. Виды общения в обучении / Г. А. Цукерман. – Томск : «ПЕЛЕНГ», 1993. – 269 с.

Цукерман Г. А. Психология саморазвития / Г. А. Цукерман, Б. М. Мастеров. – М. : Фирма «Интерпракс», 1995. – 286 с. – Библ. : С. 285.

Чернов Б. О. Методика навчання географії в школі : [посібник для вчителів] / Б. О. Чернов, В. П. Корнєєв. – К. : Радянська школа, 1986. – 255 с.

Юркевич В. С. Исследовательская работа школьников: противоречия, ограничения, перспективы / В. С. Юркевич // Исследовательская деятельность учащихся в современном

образовательном пространстве. – М. : НИИ школьных технологий, 2006. – С. 78–80.

Юркевич В. С. Одаренный ребенок: иллюзия и реальность: книга для учителей и родителей. – М.: Просвещение, 2000. – 136 с. – URL: http://www.koob.ru/yurkevich/odarenn_rebenok

Якиманская И. С. Педагогическая поддержка с точки зрения психолога / И. С. Якиманская // Воспитание и педагогическая поддержка детей в образовании. – М. : УВЦ «Инноватор», 1996. – С. 37–40.

Ясвин В. А. Образовательная среда: от моделирования к проектированию / В. А. Ясвин. – М. : Смысл, 2001. – 365 с. – URL: http://www.koob.ru/deryabo_s/education_week